

Ter Inleiding

Menno Ter Braak en Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes*

Niels Graaf (Universiteit Utrecht)

Zeven maart 1935. De zaal van het groot auditorium van de Leidse universiteit was goed gevuld. ‘Propvol’, schreef Menno ter Braak. Maar verbaasd was hij niet: ‘Het zijn vaak de filosofen van de heroïsche ondergang der cultuur, die het meeste publiek trekken’.¹ Achter het spreekgestoelte stond Oswald Spengler (1880-1936), auteur van het beruchte *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte (1918-1922)*. In dit duistere boek van ruim twaalfhonderd pagina’s werd de opkomst en ondergang van de grote historische culturen beschreven en tegelijkertijd geprobeerd de geschiedenis van tevoren te bepalen. Volgens Spengler stevende de Westerse wereld onvermijdelijk op de ondergang af. Culturen hebben nu eenmaal een leven. En daarmee een dood.

In de kast van Ter Braak stond een exemplaar van dit boek. Spenglers cultuurfilosofie intrigeerde hem, maar wie zijn analyse van deze Leidse avond leest, proeft vooral teleurstelling. Als Ter Braak constateert dat waarschijnlijk niet iedereen tevreden naar huis is gegaan, leest de goede verstaander dan ook de naam van de recensent. Ter Braak had op meer gehoopt. Maar het ‘exhibitionisme der beroepsprofeten’ was afwezig. Alles wat een goede spreker kenmerkte ontbrak. Er was geen humor. Geen retoriek. Geen effect. Onbeweeglijk stond Spengler voor de zaal. ‘Even knippen de oogleden, als er duizend jaar achteloos in de zaal worden geslingerd; een handbeweging is dat niet eens waard.’²

Wie op spektakel hoopt, is natuurlijk niet automatisch een kritiekloos fan. Ter Braaks relatie met het werk van Spengler was dan ook gecompliceerd. De stille getuige daarvan is Ter Braaks exemplaar van Spenglers magnum opus *Der Untergang des Abendlandes*. Als bron verdient dit tweedelige boek vol onderstrepingen en aantekeningen meer aandacht. Het geeft een unieke inkijk in het denken van Menno ter Braak. Deze inleiding is daartoe een bescheiden aanzet.

---

¹ [Menno ter Braak, ‘Oswald Spengler spreekt. Pruisisch gedisciplineerde fantasie’, Het Vaderland, 7 maart 1935 \(Vw IV, 565-567\).](#)

² Menno ter Braak, Oswald Spengler spreekt, 565.

Een antropologie van het lezen

Bijna tien jaar voor Spenglers Leidse bezoek, was Ter Braak met *Der Untergang des Abendlandes* in aanraking gekomen. De tweedelige uitgave kwam in november 1926 in zijn bezit.³ De drukken kwamen niet overeen. Het tweede deel kwam uit 1922 en het eerste uit 1924. Een vreemde volgorde, maar inhoudelijk maakte het weinig uit. Een week voor kerstmis had Ter Braak zijn eerste oordeel klaar. Met ‘grooten hartstocht’ had hij het werk gelezen: ‘Ze mogen zeggen wat ze willen, maar het is een enorm stylist en een kranig denker, al ben ik het met zijn beroemde morphologie ten eenenmale oneens. Verder echter vind ik dingen, die bijna letterlijk in mijn Opium- en Ondergangstukken staan, wat niet voor S. maar wel voor mij beroerd is, omdat ik de latere ben.’⁴

Wie de twee exemplaren van Ter Braak openslaat, wordt overvallen door een grote rijkdom. Minutieus onderstreepte de schrijver zinnen die hem intrigeerden, van waarde leken, of juist vragen opriepen. Het aantrekkelijke van deze door Ter Braak becommentarieerde uitgave van *Der Untergang des Abendlandes* is dat wij daarmee de schrijver aan het werk zien. Het zijn aantekeningen of op zijn minst onderstrepingen van waar Ter Braak bij stil stond. Dergelijke ‘ruwe’ gedachtespinsels bieden ons een ‘antropologie van het lezen’.

Met een dergelijke ingang kunnen wij een stap verder gaan dan de gebruikelijke schrijversstudies. Niet het eindproduct zien wij weerspiegeld, maar de dynamiek van het schrijverschap. Historici hebben al met succes betoogd dat een dergelijke benadering veel van waarde oplevert. Het toont de ‘kieren en barsten’ achter het plamuur van het eindproduct.⁵ In andere woorden: de keuzes, opzetjes en gedachtespinsels die in het eindproduct zijn gesneuveld, maar voor het begrip van het denken van een schrijver van grote waarde zijn, worden zichtbaar. De vanzelfsprekendheid wordt weggepoetst.

Dit gaat ook op voor Ter Braak. Zo heeft hij in het tweede deel, handelend over de ‘Welthistorische Perspektiven’, het stuk over de Islamitische cultuur ruimschoots onderstreept, maar andere hoofdstukken hooguit gelezen. Kanttekingen zijn er niet te vinden. Deze twee exemplaren zijn des te intrigerender omdat deze studie Ter Braak tot het einde van zijn leven bleef boeien. Hij gebruikte Spengler als referentiepunt, bron van inspiratie en

---

³ [Léon Hanssen, Want alle verlies is winst: Menno ter Braak 1902-1930 \(Deel 1: idealisme\), 306, N2.](#)

⁴ [Menno ter Braak aan D.A.M. Binnendijk, 17 december 1926.](#)

⁵ Zie voor een zeer geslaagde toepassing en uitzetting van de methode: Jo Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008).

voortdurende boksbeugel. Die houding was al zichtbaar bij Ter Braaks promotie in 1928. De lichte geobsedeerdheid vond zijn bekroning in de tiende stelling die Ter Braak bij zijn proefschrift voegde:

‘Uit de wijze, waarop Oswald Spengler in zijn „*Untergang des Abendlandes*” het woord Tier gebruikt (o.a. in zijn definitie van het begrip „geschiedenis”, I, p. 10), is de ontoereikendheid van zijn morfologie der wereldgeschiedenis af te leiden.’⁶

Spenglers *Untergang*

Maar wat bedoelde Spengler nu eigenlijk precies met die morfologie? Waarom was Ter Braak het ermee oneens, maar bleef hij tegelijkertijd *Der Untergang des Abendlandes* bestuderen? Om het belang van dit boek in Ter Braaks bibliotheek scherper te doen uitkomen, is het daarom zaak enige aandacht te besteden aan de inhoud en de context van dit boek.⁷

De afgelopen eeuw is er over dit werk al het nodige geschreven.⁸ Dat is in die zin problematisch omdat Spenglers *Untergang des Abendlandes* daardoor vooral voortleeft als titel.⁹ Vreemd is dat niet. De woorden spreken tot de verbeelding. De inhoud is daardoor echter nogal eens naar de achtergrond verdrongen. Daar komt nog bij dat wie het werk nu leest, weet dat het betwistbaar is. De specifieke historische context waarin het boek werd ontvangen, wordt daarbij geregeld uit het oog verloren. Dit laatste is ook belangrijk voor wie Ter Braaks aantekeningen bestudeert. Ook hij las Spengler in een geheel andere context dan de 21ste -eeuwse lezer. Daar mag niet al te lichtzinnig aan voorbij worden gegaan.

Het is belangrijk te realiseren dat het eerste deel bijna volledig was geschreven voor 1914. Spenglers cultuurpessimisme moet dan ook vooral begrepen worden als reactie op de neergang van de sociale positie van de academisch opgeleide burgers (de *Bildungsbürger*) aan het begin van de twintigste eeuw. De Eerste Wereldoorlog bevestigde slechts Spenglers

---

⁶ [Menno Ter Braak, Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im frühen Mittelalter \(Amsterdam 1928\) stelling X.](#)

⁷ Het volgende is voor een belangrijk deel gebaseerd op het proefschrift titel? van Frits Boterman. Zie: Frits Boterman, *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist (Assen 1992)*

⁸ Zie onder andere: Alexander Demandt en John Farrenkopf (red.), *Der fall Spengler: eine kritische Bilanz* (Keulen 1994) en Detelef Falken, *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur* (München 1988).

⁹ Rob Hartmans, ‘Oswald Spengler. Profeet van het verleden’, in: Rob Hartmans, *Vaarwel dan! Over intellectuelen en hun illusies* (2000) 115-121, 115.

vermoedens. Weimar-Duitsland bood vervolgens het beste podium dat hij kon wensen. Ironisch was dat zeker. De Amsterdamse historicus Frits Boterman, die promoveerde op Spengler, constateerde het al eens: de triomftocht van *Der Untergang des Abendlandes* begon niet ondanks de Weimar-republiek die door Spengler werd gehaat, maar juist dankzij de politieke verwarring en de immense economische en ook mentale problematiek die door de militaire nederlaag in Duitsland waren ontstaan. Uiteindelijk groeide het boek zelfs uit tot het meest gelezen geschiedfilosofische werk in de jaren twintig en dertig van Duitsland.¹⁰ Voor Nederland zal dat niet heel veel anders zijn. Het was dan ook niet vreemd dat een intellectueel als Ter Braak met de studie aan de haal ging. Hij was een van de velen die in de ban raakten van Spenglers *Untergang*.

Culturen als organismen

Het boek is ook niet onverdienstelijk geschreven. Een zekere meeslependheid valt de studie zelfs ten deel. Bijna poëtisch beschrijft Spengler de naderende ondergang. Het boek is zelfs methodisch van die gedachte doordrongen. Spengler zag zijn grote synthese als het optreden van de ‘laatste denker’, die de geschiedenis niet zou behandelen als wetenschap, maar als een vorm van dichtkunst. Daarom is het boek ook niet alleen een anti-geschiedschrijving met gebruik van het verleden, het is ook een diagnose van de eigen tijd, een therapeutisch middel en een toekomstvoorspelling.

Overtuigd van zijn eigen gelijk noteerde Spengler wat dat betreft aan het slot van zijn magnum opus: ‘Wij hebben niet de vrijheid dit of dat te bereiken, maar slechts de keuze het noodzakelijke te doen of niets. En een taak die de noodzakelijkheid der geschiedenis heeft opgegeven, wordt uitgevoerd, met de enkeling of tegen hem. Ducunt fata volentem, nolentem trahunt (De gewillige leidt het lot, de onwillige sleept het mede).’¹¹

---

¹⁰ Frits Boterman, ‘Kultur versus Zivilisation: Oswald Spengler en Friedrich Nietzsche’, in: Frits Boterman, *Duitse dichters en denkers. Het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis* (Amsterdam 2008)73-92, 73.

¹¹ Frits Boterman, *Oswald Spengler en Der Untergang des Abendlandes. Cultuurpessimist en politiek activist* (Assen 1992) 222; Jeroen Koch, ‘De cultuurpessimistische bevlogenheid van Oswald Spengler’, in: *NRC* 11 april 1992.

De thesis van Spengler in zijn *Untergang des Abendlandes* is dan ook een simpele: de geschiedenis valt uiteen in acht gesloten culturen die net als alles dat leeft, opkomen, bloeien en ten onder gaan. Spengler bepleitte daarbij het automatische en door de geschiedenis gelegitimeerde gelijk van de sterkste. De geschiedenis was ook herhaalbaar. Hij geloofde dat het verleden bestond uit cycli waarin de inhoud overeenkwam en slechts de vorm verschilde. Er was daarmee geen sprake van historische groei, maar van historische pseudomorfose. De geschiedenis herhaalt zich; de acteurs dragen alleen andere kostuums.

De pessimistische hoofdgedachte wordt gevormd door het idee dat de ‘faustische’ of westerse cultuur teloor gaat. Na achthonderd jaar bloei van de westerse cultuur, ontwaarde Spengler de naderende ondergang. Het hoogtepunt was gepasseerd. Na culturele, morele en religieuze verstarring zou uiteindelijk de westerse cultuur definitief verdwijnen. Daar viel weinig aan te doen.

Heel origineel was het allemaal niet. Wie de studie aandachtig leest, ontwaart talloze variaties op bekende negentiende-eeuwse denkers. Vooral de invloed van Nietzsche is duidelijk. Spengler doet daar ook niet geheimzinnig over. In het voorwoord schrijft hij met zelfkennis: ‘Von Goethe habe ik die Methode, von Nietzsche die Fragestellungen’. Ter Braak heeft het dik onderstreept.¹² En daarmee zijn wij weer terug bij de schrijver, zijn boek en zijn kanttekeningen.

Ter Braaks *Untergang*

Wat zag Ter Braak nu in Spenglers ondergangsdromen? Waarom bleef Ter Braak dit boek bestuderen? Zelf vroeg hij zich dat ook af. Het was ‘instinctief’, schreef Ter Braak, dat hij een man als Spengler boven ‘de gemiddelde intellectueel stelde’. Op de waaromvraag, had hij maar één antwoord. Met schaamrood op zijn kaken bekende hij dat het woord ‘macht’ hem eens zo superieur leek ‘aan de frasen over hoger leven en voortschrijdende wetenschap’.¹³

Ter Braak bewonderde Spengler ook om zijn directe toepassing van deze gedachte en zijn durf voor een verbeeldingsvolle geschiedschrijving. Het was ook niet voor niets dat Ter

---

¹² Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte (München 1924)* IX. Collectie Menno ter Braak.

¹³ [Menno ter Braak, ‘Het instinct der intellectuelen’, Forum 4 \(1935\) 5 \(mei\) 410-426, 410.](#)

Braak door de Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl werd gerekend onder ‘degenen die geschiedvervalsers bewust of onbewust steunden.’¹⁴

Maar een kritiekloze bewonderaar was Ter Braak niet. De stelling in zijn proefschrift loog er al niet om. Met Spenglers ‘morfologie van de wereldgeschiedenis’ had Ter Braak weinig op. In 1928 lanceerde hij zelfs een nieuwe aanval op dit idee. Hij noemde Spengler ‘een belezen zwerver in het rijk van de geest, voor wie alle belezenheid ten slotte slechts middel is om [een] boeiende zwerftocht te kunnen rechtvaardigen’.¹⁵

Tegelijkertijd waardeerde hij de moed die uit een dergelijke onderneming sprak. ‘De verdienste van Spengler’, betoogde Ter Braak, ‘is, dat hij disproporties (waarzonder geen ‘beschrijving’, geen ‘conceptie’ kan groeien) binnen cultuurgordels tracht te synthetiseren’.¹⁶ Met een ‘duistere scholastieke genialiteit’ had Spengler volgens hem ook ‘de grote lijn’, en het grote verhaal herwonnen.¹⁷ Dat betekende niet dat het klopte. Ter Braak waardeerde slechts de onorthodoxe methode. Over de feitelijke onjuistheden wilde hij het ook liever niet hebben. Die waren volgens hem zo evident, dat hij het bijvoorbeeld wel ‘erg gemakkelijk’ vond van Johan Huizinga om Spengler te ontmaskeren.¹⁸

Na een korte pauze, kwam Ter Braak in 1932 weer terug op het geval Spengler. In dit stuk onder de sprekende titel ‘Een studie in schaduw’ bekende Ter Braak dat hij het wel kalmerend vond, te weten, dat Spengler onze cultuur tot de ondergang verdoemde, maar ‘dat die ondergang ons in laatste instantie niets kan schelen, zolang wij ons nog “lekker voelen”’. Geruststellend vond Ter Braak wat dat betreft het ‘contingent aan vakhistorici en vakfilosofen’ dat met ijverige detailkritiek het ongelijk van Spenglers conceptie aantoonde. Daarnaast vroeg hij zich in een verstopt bijzinnetje af of het überhaupt wel zin heeft om net als Spengler ook onze tijd op deze aardbol ‘stuk [te] denken’?¹⁹ Uit deze vraag, ontwaart de lezer toch wel een zekere vorm van respect. Ter Braak wilde er dan ook niet aan om Spengler gelijk te stellen aan een ‘handig journalist’. Nee, hij was veel meer. Vooral de stijl die in zijn

---

¹⁴ Jo Tollebeek, ‘Geyl contra Ter Braak’, *Ons Erfdeel*. Jaargang 32 (1989) 28.

¹⁵ [Menno ter Braak, ‘Verdediging van de middeleeuwen Henri Massis: Défense de l’Occident \(1928\)’, in: Menno ter Braak, Verzameld werk. Deel 1\(1950\) 371.](#)

¹⁶ Ter Braak, Verdediging van de middeleeuwen, 377

¹⁷ [Menno ter Braak, ‘Huizinga voor de afgrond \(1930\)’, in: Menno ter Braak, Verzameld werk. Deel 1 \(1950\) 341.](#)

¹⁸ Menno ter Braak, Huizinga voor de afgrond, 344.

¹⁹ [Menno ter Braak, ‘Een studie in schaduw \(1932\)’, in: Menno ter Braak, Verzameld werk. Deel 3 \(1950\) 386-399, 388.](#)

gehele oeuvre opvalt, liet dat zien. Ter Braak omschrijft het als volgt, en ik kan het alleen maar citeren:

‘De stijl van een Spengler is organisch en gebonden, aristocratisch en ingehouden van toon; het is de toon van iemand, die langzaam en toch meeslepend gedachten uit een floers ontwikkelt, het is de stijl van iemand, wiens woorden met zijn gedachtengang meebewegen; over dien stijl liggen de schaduwen van het niet-weten, waaruit alle weten zich (als een bescheiden nuance van niet-weten, meer niet, ontvouwt.’²⁰

In 1933 zwoer Ter Braak het door Spengler in de geschiedenis gevonden gelijk van de sterkste af. De ‘triomf van het boerenbedrog’, de machtsgreep van Hitler, was daarvoor verantwoordelijk. Zijn aanvankelijke standpunt verklaarde hij als volgt: ‘onze fout was, toen wij Spengler te gretig bewonderden, dat wij, levend onder de machtsverhoudingen der democratie, die het intellect tot op zekere hoogte eerbiedigt, ons slechts academische voorstellingen hadden gemaakt van een machtsontplooiing van hen, die het intellect niet alleen verachten, maar (wat erger is) tot serviele vervalsingspraktijken dwingen’.²¹

De voorspellende woorden van de cultuurpessimist waardeerde hij echter nog volop. In een recensie van Spenglers *Jahre der Entscheidung* refereerde hij aan *Der Untergang* als ‘geniaal’ en ‘prophetisch’. De verachting van het Derde Rijk, dat uit het nieuwste werk van Spengler opsteeg, deed Ter Braak ook goed. Vooral omdat Spengler, in zijn afkeer van de democratie, eerder een natuurlijke bondgenoot van Hitler was, dan een tegenstander.²²

Wij zijn daarmee weer aangekomen bij het Leidse auditorium en Spenglers lezing. Ter Braak had dan wel meer verwacht, hij zag wel duidelijker dan ooit wat Spengler was: ‘een fantast’. Een fantast, in de woorden van Ter Braak, die de wetenschap had gekozen als terrein van zijn fantasie. Spengler had de geschiedenis de wet voorgeschreven. *Der Untergang des Abendlandes* karakteriseerde Ter Braak daarom als ‘een kazerne van goed gedrilde feiten’.²³ Het was niet meer dan tot methode gedisciplineerde fantasie.

---

²⁰ Menno ter Braak, Een studie in schaduw, 396.

²¹ Menno ter Braak, ‘Het instinct der intellectueelen’, *Forum* 4 (1935) 5 (mei) 410-426, 410.

²² [Menno ter Braak, ‘het boek van de Rijksweer’ \(recensie van: Oswald Spengler Jahre der Entscheidung, 1933\), NRC 20 september 1933.](#)

²³ Menno ter Braak, ‘Oswald Spengler spreekt’, in: *Verzameld werk. Deel 4* (1951) 565-567, 566.

Bij Spenglers dood

Een jaar na zijn Leidse bezoek, stierf Spengler in München. In de woorden van Frits Boterman: verbitterd, vergeten en verguisd.²⁴ Dat laatste gold zeker voor de overgrote meerderheid, maar niet voor Ter Braak. Hij schreef een uitgebreid In Memoriam²⁵, vol met bespiegelingen over het eigen denken en dat van Spengler. De ondergang van het Avondland was er dan misschien wel niet mee ingeluid, wel het einde van een tijdperk. De dood van Spengler had voor Ter Braak een tragisch bijgeluid. Hij beschouwde het als een verlies van een onafhankelijke geest, van het ‘soort stramme aristocratie’ die langzaam uitsterft.

Maar de cultuurpessimist had ook gelijk gekregen, vervolgde Ter Braak. Daarmee doelde hij op Spenglers kritiek op het vooruitgangsgeloof. Dat moest volgens Ter Braak dan ook als de grootste verdienste van Spengler *Untergang* worden gezien. Het was dit boek waarin een nieuwe historische werkelijkheid tegenover de oude werd gesteld. Methodisch was het daar volgens Ter Braak de hoogste tijd voor. Het was dan ook onterecht om Spengler weg te zetten alleen op grond van zijn feitelijke vergissingen. *Der Untergang des Abendlandes* inspireerde, betoverde en alarmeerde.

De dood van Spengler raakte Ter Braak echter vooral vanwege de symboliek. Sinds de machtsovername van Hitler had Spengler toch vooral de ‘parodie van zijn eigen theorieën’ moeten beleven. Een ziener wilde Ter Braak hem echter niet meer noemen en daarmee kwam hij terug op zijn recensie in de NRC van 1933.²⁶ Pas als het Derde Rijk zich blijft doorontwikkelen richting ‘een tot de tanden bewapende staat van de ijzeren vuist, dan zal Spengler zeker een van zijn profeten moeten worden genoemd.’²⁷

Dat was een van de laatste zinnen die Ter Braak over Spengler schreef. Vier jaar later, op 15 mei 1940, maakte hij een einde aan zijn leven. Hij moet Spenglers *Untergang des Abendlandes* beter hebben begrepen dan ooit.

---

²⁴ Frits Boterman, ‘Kultur versus Zivilisation: Oswald Spengler en Friedrich Nietzsche’, in: Frits Boterman, *Duitse dichters en denkers. Het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis (Amsterdam 2008)*73-92, 92.

²⁵ [Menno ter Braak, ‘Bij Spenglers dood’ \(1936\), in: Menno ter Braak, Verzameld werk, Deel 4 \(1951\) 367-371.](#)

²⁶ Menno ter Braak, ‘het boek van de Rijksweer’ (recensie van: Oswald Spengler *Jahre der Entscheidung*, 1933), NRC 20 september 1933. Hier karakteriseerde Spengler *Der Untergang des Abendlandes* nog als ‘profetisch’.

²⁷ Ter Braak, *Bij Spenglers dood*, 368.